

УДК 811.161.2:811.163.1

DOI: 10.31471/2304-7402-2019-2(54)-25-33

**ВАСИЛЬ НІМЧУК – ДОСЛІДНИК “ЛЕКСИКОНА
СЛОВЕНОРОСЬКОГО” ПАМВИ БЕРИНДИ
(ДО 390-РІЧЧЯ ВИХОДУ В СВІТ “ЛЕКСИКОНА”
ТА 85-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ НІМЧУКА)**

В. В. Грещук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української мови; 76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380(342)59-60-08*

У статті проаналізовано роль В. В. Німчука в дослідженні “Лексикона словенороського” Памви Беринди. Наприкінці 50-х років минулого століття дослідник готує до перевидання зазначений словник і в 1961 році публікує його зі своєю обширною передмовою, в якій узагальнив скупі біографічні відомості про лексикографа і здійснив детальну характеристику “Лексикона”. Характеристика словника містить відомості про історію його створення, джерельну базу, структуру й характер словникових статей та використання його в подальшій лексикографічній практиці. У інших публікаціях В. В. Німчука, присвячених “Лексикону” П. Беринди, учений розвинув і поглибив думки, висловлені в його передмові до словника.

***Ключові слова:** словник, лексикографія, словникова стаття, українська мова, Беринда, Німчук.*

Незабаром мине чотири століття з того часу, як вперше був опублікований “Лексикон словенороський” Памви Беринди – праця, яка засвідчила найкращі здобутки українського словникарства і тривалий час слугувала взірцем, надійною джерельною базою в слов'янській лексикографії. Словник став найбільшим зібранням слів церковнослов'янської мови, однією з найрозвиненіших та найпоширеніших мов свого часу, мови, яка для східних і південних слов'ян була знаряддям освіти й культури. Помітну роль у дослідженні й популяризації цього словника відіграв видатний український лінгвіст, блискучий історик мови Василь Васильович Німчук (1933-2018).

Після IV Міжнародного з'їзду славистів, який у 1958 році відбувся в Москві, як одне з пріоритетних завдань мовознавства було визначено формування джерельної бази для історико-мовних досліджень. Історична група Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР почала втілювати в життя таке потрібне завдання, для чого засновує науковий проект “Пам'ятки української мови”. Молодий науковець В. В. Німчук активно включається в роботу над підготовкою до видання Житомирсь-

ких актових книг. “Паралельно в цей період він захопився ідеєю видати найвідомішу українську середньовічну лексикографічну працю “Лексикон” Памви Беринди 1627 року. Вже 1961 року пам'ятка була опублікована (фотомеханічним способом) і поклала початок згаданій вище серії” [5, 13].

Самій публікації словника передувала копітка праця В. В. Німчука щодо віднайдення й опрацювання наукової літератури про цю лексикографічну працю та її автора, про передумови, методологію та принципи її створення, результати якої висвітлено в ґрунтовній передмові “Памво Беринда і його “Лексиконъ славеноросскій и имень тлькованіє” [4].

Із тих скупих біографічних відомостей, які вдалося зібрати про Памву Беринду, дослідник припускає, що майбутній лексикограф народився “не раніше 50-х і не пізніше 70-х років XVI ст.”. Лише здогадні міркування висловлювались про місце народження й національність Памви Беринди. Час від часу в науковій літературі без будь-яких на те підстав стверджувалося, що Беринда був молдаванином чи навіть румуном, а румунський учений Г. Крецу на основі румунських антропонімів та топонімів, які за звуковим складом збігаються з прізвищем словникаря, та за деякими іншими мовними ознаками спробував обґрунтувати румунське походження Памви Беринди. В. В. Німчук категорично заперечив такі твердження і на основі аналізу післямови до “Тріоді” 1627, в якій він зазначив, що короткі життя святих українською книжною мовою створені ревністю і бажанням “рода нашого Малої Росії”, а також взявши до уваги прислівник *по нашому*, вжитому після церковнослов'янського слова *бодене(ц)* перед його українським перекладом – *шипшина*, неспростовно доказав українське походження Памви Беринди. Проаналізувавши діалектні слова й фраземи, використані в “Лексиконі” й у віршах Памви Беринди, учений доходить висновку, що він “народився і зростав на території поширення бойківського чи покутського діалектів або тих наддністрянських говорів, що прилягають до них [4, VIII]. Відкинув він як зовсім непереконливе твердження польського дослідника М. Вишневського про словацьке походження автора “Лексикону”.

В. В. Німчук припускає, що освіту майбутній лексикограф отримав в одній із братських шкіл, ймовірно у львівській. “Десь у 90-х роках XVI ст. (але не пізніше 1597 р.) Памво Беринда вступив на службу у друкарні Балабанів, де він здійснював нагляд за друкуванням, займався виправленням і перекладанням книг. Тут же він розпочав свою роботу над “Лексиконом славенороским” [4, IX]. На основі скрупульозного аналізу присвяти свого словника та записів у прибутково-видаткових книгах Львівського братства за квітень 1613 р. вчений встановив, що після смерті Федора і Гедеона Балабанів Памво Беринда якийсь час працював і жив у Олександра Балабана, рогатинського і теребовлянського старости, а згодом переїхав до Львова і працював у Львівському

братстві, яке мало свою друкарню, постригся у монахи. [4, X]. У 1616 р. на запрошення києво-печерського архімандрита Є. Плетенецького, який придбав друкарню, засновану Балабаном, Памво Беринда перебирається до Києва на постійну роботу в лаврську друкарню головним друкарем, редактором і перекладачем. У цій же друкарні коштом автора в 1927 р. надруковано “Лексикон словенороський”, роботу над яким Памво Беринда розпочав, перебуваючи ще на службі у Балабанів. Помер Памво Беринда 23 (за старим стилем – 13) липня 1632 р. [4, XI].

Основна ж частина передмови В. В. Німчука до словника присвячена всебічному ґрунтовному лінгвістичному аналізу самого словника. На основі зіставлення різних примірників “Лексикона” 1627 р. учений установив, що робота над словником тривала й у процесі друкування його, і з самого початку він задумувався як окреме видання, що повинно було задовольнити культурно-освітні потреби українства початку XVI ст., а не, як твердив Я. Янів, стати додатком до нового видання Біблії.

В. В. Німчук звертає увагу, що словник складається з двох частин, у першій із яких лексикографічно опрацьовано церковнослов'янські слова, а в другій – іншомовні слова та власні імена, щоправда, таке подання мовних матеріалів не завжди послідовно витримано, внаслідок чого в першій частині трапляються запозичення з інших мов і власні імена, а в другій – церковнослов'янізми. Визначаючи рецензований словник як перекладний церковнослов'янсько-український, дослідник цілком справедливо підкреслює, що в ньому наявні елементи тлумачного, енциклопедичного і етимологічного словників, і це твердження не голословне, а підкріплене низкою відповідних ілюстрацій.

В. В. Німчук детально встановив джерела “Лексикона” – словник Лаврентія Зизанія, доступні Памві Беринді книги, зокрема Максима Грека, Мануїла Ритора та ін., записи на полях друкованих праць, особливо синоніми або можливі варіанти перекладу того чи іншого слова, окремий том багатотомного видання біблії, надрукованому в 1569–1573 рр. у м. Антверпені, в якому тлумачаться власні імена, вірменський ономастикон, лексикографічні джерела XVI – початку XVII ст., передусім латинські, греко-латинські, латино-польські та ін. “Але праця Беринди оригінальна й самобутня. Вона є підсумком і разом з тим дальшим кроком у розвитку не тільки української, а й всієї східнослов'янської лексикографії, – робить висновок учений. – Якщо в попередніх лексикографічних працях, що були переважно невеликого розміру, перекладались і пояснювались здебільшого випадково зібрані слова, то Памво Беринда перший в історії української лексикографії уклав систематичний порівняно великий словник, що вийшов окремою книгою” [4, XX].

Учений вперше ґрунтовно проаналізував структуру словникової статті у “Лексиконі”. Зазвичай вона зводиться до реєстрового церковнослов'янського слова, розміщеного в алфавітному порядку, до якого на-

ведено один або більше семантичних відповідників із тогочасної української розмовної мови. Деколи до реєстрового слова подається тлумачення його семантики, а потім перекладний відповідник, як і навпаки.

Кілька наведених у перекладній частині відповідників не обов'язково відбиває багатозначність реєстрового слова, це могли бути близькі за значенням слова, почерпнуті автором словника із лексичних систем різних українських діалектів.

У перекладній частині словника залучено й запозичені з інших мов слова. Це здебільшого полонізми, грецизми й латинізми, однак трапляються й запозичення з угорської, сербської, чеської, білоруської, словацької та ін. мов. Зрідка замість перекладу подано лише пояснення значення, часто енциклопедичного спрямування. Трапляються пояснення реєстрового слова шляхом розкриття його етимології. Характерно, що Памво Беринда не лише наводить, а й пояснює стійкі церковнослов'янські словосполучення.

“Великим досягненням “Лексикона” порівняно з попередніми словниками, – зазначив В. В. Німчук, – є те, що при реєстрових словах подано вказівки (де треба) на число, спосіб дієслова, час, а також на переносне вживання слова” [4, XXIV].

Він також зауважив, що до окремих слів автор словника застосовував систему відсилань за допомогою ремарки *зри* та тематичного гніздування слів.

Реєстрові слова в словнику подаються у прийнятій в той час початковій формі, зокрема іменні частини мови – в називному відмінку однини, дієслова – у першій особі однини теперішнього часу. Словникові статті містять і вказівку, звідки взято реєстрове слово або його тлумачення чи переклад. Ця інформація зазначалась після перекладної частини. При власних іменах вказано якого місяця і числа святкується день носія того чи іншого імені. За відповідною графічною системою у словниковій статті відображалася фонетична варіантність. Як у реєстрових словах, так і в перекладній частині словника проставлено наголоси в словах, що є надзвичайно цінним матеріалом для студій з історичної акцентології української мови.

Дослідник “Лексикона” Беринди детально зупиняється й на особливостях графічної передачі лексикографічно опрацьованих слів та на тих фонетичних, морфологічних, синтаксичних рисах живої української мови, засвідчених у перекладній частині словника, які є безцінним джерелом для істориків мови, усіх, хто вивчає історичну граматику української мови. “Праця П. Беринди є важливим джерелом вивчення словникового складу української мови XVII ст., її синоніміки, засобів словотвору, – пише В. В. Німчук. – Звичайно, українська лексика “Лексикона” відбиває лише частину словникового скарбу української мови початку XVII ст. Але перекладна його частина яскраво свідчила про здатність народної мови обслуговувати письменство. Лексика перекладної части-

ни словника Беринди вимагає окремого всебічного дослідження[4, XXXIII].

Завершує передмову В. В. Німчука висвітлення використання словника П. Беринди у лексикографічній практиці його наступників, ролі цього словника у розвитку східнослов'янської лексикографії та історії перевидання його.

Однак передмовою до словника студії В. В. Німчука над “Лексиконом” П. Беринди не вичерпуються. Учений іще не раз вертатиметься до цієї проблеми. У наступних публікаціях на згадану тему учений розвивав, значно поглиблював думки, висловлені в його передмові до видання словника. Це стосувалося передовсім таких двох визначальних аспектів дослідження, як поглиблений аналіз джерельної бази “Лексикона”, пошук нових матеріалів, які П. Беринда використав, укладаючи свій словник, та використання його в лексикографічній практиці, його роль у розвитку вітчизняної та зарубіжної лексикографії.

Уже в передмові учений заакцентував увагу на тому, що П. Беринда в післямові до свого словника згадує праці Максима Грека, якими він скористувався, укладаючи свій словник. Через півтори десятиліття після друку “Лексикона” дослідник публікує розвідку [2], в якій на основі критичного аналізу обширної спеціальної наукової літератури, присвяченій джерельній базі “Лексикона” П. Беринди, скрупульозного зіставного вивчення тексту словника та рукописних архівних матеріалів, зокрема списків праць Максима Грека, які вчений відшукав у ЦНАБ АН України в Києві, значно розширює, доповнює і поглиблює свої попередні дослідження з окресленої проблематики.

Порівнявши словникові статті “Лексикона” П. Беринди та українського списку “Толкованія имень по алфавиту” Максима Грека, але з урахуванням свідчень інших списків, В. В. Німчук матеріал праці Максима Грека, використаний П. Бериндою, розподілив на 5 груп:

1. 123 статті, що ґрунтуються тільки на “Толкованні”, 86 з яких без відчутних змін мови в тлумачній частині, а решта – з певними змінами.

2. 41 стаття, в яких матеріал із “Толкованія” подається на першому місці, без змін чи з відповідними мовними модифікаціями, проте доповнюється матеріалом із інших джерел чи власними додатками.

3. 72 статті, в яких спочатку даються тлумачення за іншими джерелами або власні пояснення П. Беринди, а потім – за “Толкованієм” без змін чи з відповідними модифікаціями.

4. 13 статей, в яких матеріал з “Толкованія” вміщено всередині інших тлумачень.

5. 10 статей, в яких матеріал Максима Грека значно змінено, перероблено, доповнено.

Таким чином, майже 260 статей “Лексикона” П. Беринди повністю або частково відбивають матеріал “Толкованія” Максима Грека [2, 187].

Проаналізувавши всі доступні твори Максима Грека в контексті можливого використання матеріалу з них для створення “Лексикона”, учений дійшов висновку: “Із філологічної спадщини Максима Грека П. Беринда найповніше використав “Толкование”, весь матеріал якого, за небагатьма винятками, більшою чи меншою мірою введено в “Лексикон”. Використано певну кількість тлумачень з інших творів Максима Грека. Отже, лексикографічна й лексикологічна спадщина видатного вченого XVI ст. була для П. Беринди одним із основних джерел пояснення власних імен та апелювативів неслов'янського походження ... П. Беринда справді творчо використав спадщину Максима Грека, піддавши її відповідній лексикографічній, а частково й лексикологічній та лінгвістичній обробці” [2, 189-190].

Ще одна студія В. В. Німчука приурочена 350-річчю виходу в світ “Лексикона” П. Беринди [3], в якій він звертається до питання про зв'язки словника з попередніми і сучасними автору лексикографічними працями та використання його в подальшій лексикографічній практиці. В цій статті учений із властивою йому скрупульозністю проаналізував, розширивши і поглибивши раніше встановлену джерельну базу словника, низку словників, глосаріїв, інших праць, матеріали яких без змін чи з необхідними модифікаціями використані П. Бериндою у своєму “Лексиконі”.

Учений дослідив, що із давньоруських лексикографічних праць, місце укладання яких невідоме і які збереглися лише в пізніших списках, П. Беринда запозичив загалом небагато пояснень. Водночас він використав у “Лексиконі” 27 із 60 статей другої редакції “Толкованія... рѣчем”, 6 із яких увів без жодних власних доповнень, інші подано у контексті власних пояснень.

Учений обґрунтував, що П. Беринда при укладанні свого словника використав семитомний словник чеського бенедиктинця Петра Лодерекера, надрукований у Празі в 1605 р., зокрема черпав частину порівняльного матеріалу з цього словника – далматинські (= сербські), угорські, чеські та італійські відповідники [3, 27].

Ще раніше В. В. Німчук звернув увагу на те, що П. Беринда послуговувався і західноєвропейськими надбаннями в ділянці етимології топонімів і антропонімів, поданими в Антверпенській біблій, надрукованій у 1569 – 1572 рр. Зіставивши словникові статті “Лексикона” П. Беринди з ономастикомом із Антверпенської біблій, дослідник зазначив: “Наведені зіставлення наочно показують, що український учений дуже точно перекладає етимології топонімів і антропонімів Антверпенської біблій, хоч здебільшого оминає додатковий матеріал, проте цим досягає не тільки стислості, але й відносної однотипності словникових статей у другій частині “Лексикона”. Іноді він вважав за потрібне додати незви-

чайний переклад латинського тексту, а ширші пояснення, уточнення (як на основі інших джерел, так і своїх знань)”[3, 30].

У цій же студії учений детально аналізує словникові статті “Лексиса” Зизанія та такі ж статті у “Лексиконі” П. Беринди і підсумовує: “Порівняльне дослідження пам’яток переконливо свідчить, що вчений майже повністю ввів текст “Лексиса” в свій словник, і таким чином праця Л. Зизанія дістала друге, тривале життя...Перекладну частину “Лексиса” П. Беринда ввів до “Лексикона” без суттєвих змін, адже обидва словники відбивали узус української літературної мови одного часу. Лише зрідка П. Беринда подає відмінний словотворчий варіант слова або замінює лексему іншою у статті, запозиченій із праці Л. Зизанія [3, 31].

Друга частина розвідки вченого присвячена ролі словника П. Беринди в розвитку вітчизняної й зарубіжної лексикографії. Першою працею, яка оперта на “Лексикон” П. Беринди, як вважає учений, стала “Синоніма словеноросская”, в якій слова перекладної частини “Лексикона” подано в реєстрі, реєстрові слова використано в перекладній частині, тобто така собі зворотна переробка праці П. Беринди.

Як дослідив В. В. Німчук, Є. Славинецький, створюючи свій “Лексикон латинський” (1642 р.), часто користувався матеріалами праці П. Беринди. Майже всі слова реєстру першої частини й чимало слів із другої частини “Лексикона” П. Беринди ввійшли в “Лексикон словено-латинський” (1650 р.) Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, а українська (перекладна й тлумачна) частина використана при перекладанні або поясненні реєстрових слів латинською мовою” [3, 33].

Учений установив, що матеріали “Лексикона” П. Беринди послідовно використовували в XVII – XVIII ст. російські лексикографи. Так, майже весь реєстр словника П. Беринди використав Ф. П. Полікарпов-Орлов у своєму “Лексиконі трезязичному”, що надрукований у 1704 р. в Москві. Реєстр і перекладну частину “Лексикона” П. Беринди використав і П. Алексєєв, укладаючи свій “Церковный словарь, или истолкование речений славенских древних...” (1773 р.). “Навіть у таких великих словниках як “Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum” Ф. Міклошичата “Матеріалы для словаря древнерусского языка” І. Срезневського, окремі статті побудовані тільки на “Лексиконі” П. Беринди” [3, 35]. Проаналізувавши відповідну лінгвістично-наукову літературу та здійснивши зіставний аналіз словникових статей “Лексикона” П. Беринди з низкою інших давніх словників, В. В. Німчук переконливо довів, що матеріали українського лексикографа більшою чи меншою мірою використані під час створення також “Словника слов’янорусько-польського” Маріана з Ясліськ (опублікований щойно у 1969 р.), словенорусько-румунського словника Мардарія з Козії (Козіанула) (1649 р.), лексикона Стайку

(1670 р.), слов'яно-латинського словника шведського поліглата Й. Г. Спарвенфельда [3, 35-36].

У жовтні 1977 р. в тодішньому Запорізькому педагогічному інституті відбувся науковий симпозіум “Питання східнослов'янської лексикографії XI – XVII ст.”, присвячений 350-річчю часу першої публікації “Лексикона” П. Беринди. На ньому з програмною доповіддю “Життя і творчість П. Беринди у світлі нових досліджень” [1, 6 – 29] виступив В. В. Німчук. Критично проаналізувавши нові студії з окресленої проблеми, а також скрупульозно вивчивши архівні матеріали та раніше недоступні матеріали, учений висвітлив низку нових питань, пов'язаних із біографією українського лексикографа та з його “Лексиконом”. Зокрема, вдалося уточнити час народження словникаря – між 1555 – 1560 рр. Основну увагу в доповіді учений зосередив на обґрунтуванні українського походження Памви Беринди та його локалізації. Залучивши до аргументування нові дані, він категорично заперечив румунське походження П. Беринди. Заперечив він і думки польського мовознавця В. Вітковського про південнонадсянське походження словникаря. “Українське походження П. Беринди вважаємо тепер ґрунтовно доведеним, – доходить висновку В. В. Німчук, – незалежно від того, як етимологізувати його прізвище, чи його пов'язувати з етнонімом **берендѣи**, чи пояснювати як українське утворення із суф. –**ринда** від кореня **Бер-** – складової частини слов'янських імен типу Беривой, Берислав і под. Загалом характерні мовні особливості творів П. Беринди, насамперед “Лексикона”, не суперечить твердженню, що їх автор був уродженцем с. Чайковичі” на Самбірщині [1, 21]. Водночас учений, опираючись на виявлені ним архівні матеріали, допускає, що батьками лексикографа були Іван та Анна. Правдоподібність цього факту підтверджується тим, що серед Беринд Чайковських в документі 1541 р. згадується й Іван [1, 21].

Свою доповідь В. В. Німчук завершив оглядом наукової літератури про “Лексикон” П. Беринди, наголосивши, що попри те, що сам словник дедалі ширше використовується передовсім у студіях із історії лексики, “українська частина пам'ятки з цього погляду ще далеко не вивчена” [1, 29].

Таким чином, В. В. Німчук доклав найбільше зусиль до вивчення біографії видатного українського лексикографа П. Беринди, популяризації його “Лексикона” та різнобічного дослідження цієї видатної староукраїнської лексикографічної праці.

Література

1. Німчук В. В. Життя і творчість П. Беринди у світлі нових досліджень. Питання східнослов'янської лексикографії XI – XVII ст.: Матеріали симпозіуму. Київ: Наукова думка, 1979. С. 6 – 29.

2. Німчук В. В. Мовознавча спадщина Максима Грека в “Лексиконі” П. Беринди. Слово і труд. Київ: Наукова думка, 1976. С. 180 – 190.
3. Німчук В. В. Словник П. Беринди та його місце в історії лексикографії (до 350-річчя виходу в світ “Лексикона”). Мовознавство. 1978. № 2. С. 24 – 36.
4. Німчук В. В. Памво Беринда і його “Лексіконъ словеноросскій и именътлкъваніе”. Лексикон словеноросський Памви Беринди/ Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. V – XXXVI.
5. Пуряєва Н. В. Професор Василь Васильович Німчук: у напрямку adfontes. Василь Васильович Німчук: Біобібліографія до 75-річчя / НАН України. Інститут української мови. Упорядники Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва. Київ, 2008. С. 3 – 44.

Стаття надійшла до редакційної колегії 10.10.2018 р.

*Рекомендовано до друку д.ф.н., професором,
акад. АПН України Кононенко В.І.*

**VASYL' NIMCHUK – THE RESEARCHER OF PAMVO BERYNDA'S
“SLOVENOROS'KYI LEXICON” (ON THE 390th ANNIVERSARY
OF PUBLISHING “THE LEXICON” AND THE 85th ANNIVERSARY
OF VASYL' NIMCHUK'S BIRTHDAY)**

V. V. Greshchuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
Chair of Ukrainian Language;*

76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenka St., 57; tel. +380 (342) 59-60-08

The article analyses the role of V. V. Nimchuk in the research of Pamvo Berynda's “Slovenoros'kyi Lexicon”. At the end of the 50s of the previous century the researcher prepares the mentioned dictionary for a reissue and in 1961 he has it published with his extensive foreword, where he generalized scarce biographical data about the lexicographer and performed detailed characteristics of “The Lexicon”. The dictionary's characteristics contain the data about the history of its creation, the source base, structure and character of the dictionary entries and the employment of it in a further lexicographic practice. In other publications by V. V. Nimchuk, dedicated to P. Berynda's “Lexicon”, the scholar developed and deepened the thoughts, expressed in his preface to the dictionary.

Key words: *dictionary, lexicography, dictionary entry, Ukrainian language, Berynda, Nimchuk.*